

IVICA ĐIKIĆ

BEARA

Dokumentární román
o genocidě ve Srebrenici

 P R E S S

Beara

dokumentární román

o genocidě ve Srebrenici

Vyšlo také v tištěné verzi

Objednat můžete na
www.cpress.cz
www.albatrosmedia.cz

Ivica Đikić

Beara: dokumentární román o genocidě ve Srebrenici – e-kniha
Copyright © Albatros Media a. s., 2021

Všechna práva vyhrazena.
Žádná část této publikace nesmí být rozšiřována
bez písemného souhlasu majitelů práv.

ALBATROS **MEDIA**

BEARA

**Dokumentární román
o genocidě ve Srebrenici**

BEARA

Dokumentární román o genocidě ve Srebrenici

Ivica Đikić

Sandře a Maře

„... tato kniha se rozhodně nezříká možnosti porozumět skrze realitu tomu, čemu se zřekla porozumět skrze fikci...“

JAVIER CERCAS

(ANATOMIE JEDNOHO OKAMŽIKU)

OBSAH

Prolog	13
ÚVOD	25
ČÁST PRVNÍ	43
ČÁST DRUHÁ	141
Post scriptum	196
Epilog	203
Poděkování	206
Poznámka k pramenům	207
Základní literatura	212
Doplňující literatura	219
Rejstřík zkratk a pojmů	222
O spisovateli	225
Slovo překladatele (Petr Stehlík)	227

PROLOG

Nemohu si nijak vybavit, co jsem dělal v těch dnech v polovině července 1995, když srbské vojsko hromadně zabíjelo bosňácké zajatce ze Srebrenice. Byl jsem buď doma v Tomislavgradu, někdejších Duvnu, v Bosně a Hercegovině, nebo v Záhřebu, kde tou dobou probíhaly zápisy na vysoké školy. Nevzpomínám si, jestli už byly hotové přijímací zkoušky, a já se tím pádem přijel zapsat do studia a pořídit si index Fakulty politických věd, nebo jestli jsem už naštěstí měl všechny starosti spjaté s nástupem na vysokou školu za sebou a vrátil jsem se do Duvna, do města, v němž jsem se narodil a strávil svých prvních osmnáct let a kde strávím ještě dva letní měsíce před odchodem na studia.

Ať to bylo jakkoliv, vím, že mě zprávy o pádu Srebrenice a následném bezprecedentním vraždění v emocionálním smyslu vůbec nezasáhly. Prošly kolem mě jako lidé, které dlouho znáš, a byť máš pocit, že je potkávaš odedávna, nikdy ses v komunikaci s nimi nedostal dál než ke zdvořilostnímu pozdravu. A když si jednoho dne náhodou položíš otázku, kdo vlastně je ten člověk, kterého zdravíš, uvědomíš si, že o něm zhola nic nevíš. Dokonce ani ty nejzákladnější věci. Snad jsem byl tehdy příliš zaměstnán svými obavami z bídy, která na nás doléhala, a z přestěhování do Záhřebu, o němž jsem tak dlouho snil a které jitřilo mou představivost. Snad jsem i v posledních čtyřech letech poněkud okoral. V listopadu 1991 mi zemřel otec, bylo mu čtyřicet let. Ve čtvrtek odpoledne si šel zdřímnout a už se neprobudil. Doma jsme zůstali tři bratři s matkou, tátovým otcem a dědovou

nevlastní sestrou – mně bylo patnáct, prostřední bratr byl o rok a půl mladší než já, nejmladšímu bylo deset. O pět měsíců později do našeho města a jeho okolí dorazila válka a zůstala tu následujících tři a půl roku. Smrt byla na denním pořádku, umírali naši příbuzní, sousedé, přátelé, lidé, které jsme znali, na naši ulici dopadaly granáty, zblízka jsem viděl zohavená mrtvá těla, nad nimiž poletovala hejna much. Chtěl jsem do armády a jít bojovat, ale nikdo mě nechtěl vzít kvůli mému nízkému věku. A tak jsem se rozhodl zásobovat mediální domy v Chorvatsku reportážemi z bojišť, přičemž jsem falšoval datum vlastního narození a utíkal z domova i z gymnázia, jen abych se mohl stát nezletilým zpravodajem ze zákopů kolem Kupresu, Prozoru, Jablanice, Gornjího Vakufu, abych opakovaně – a v noci – projížděl po makadamové „cestě spásy“ přes zlověstnou Vran planinu, po cestě, která byla jedinou spojnici mezi chorvatskými kraji v Hercegovině a Dalmácii a chorvatskými a bosňáckými kraji ve střední Bosně, po cestě, kterou prošly stovky tisíc uprchlíků a tisíce tun zbraní, potravin a zdravotnického materiálu, abych vedl rozhovory s generály a plukovníky i s lokálními politickými pohlaváry, abych trávil společné chvíle s vojáky, abych hodně psal a přitom nejspíš napsal spoustu hloupostí a pošetilostí... Chci říct, že jsem si v raném věku vypěstoval značnou lhostejnost vůči smrti, zvláště pokud se děla stovky kilometrů daleko, neznámým lidem a za velice mlhavých okolností, lidem, kteří ostatně patřili k jinému národu, jenž tehdy všichni kolem mne pokládali za nepřátelský kvůli rok a půl trvající chorvatsko-bosňácké válce.

Při pohledu odněkud zdaleka – z Washingtonu, Londýna nebo Berlína – žít v Bosně a Hercegovině mezi léty 1992 a 1995 patrně znamenalo existovat v epicentru hrůzy. Teď není vhodná chvíle, abych zacházel do podrobností, nemám k tomu ani dostatek

koncentrace, ani pádný důvod. Přestože se Srebrenica nacházela ve stejné zemi, byla vzdálena asi čtyři sta kilometrů severovýchodně od Tomislavgradu a mně se jevila jako jiný svět obydlený nějakými dalekými lidmi. Mně, jako někomu, kdo fanaticky četl všechny dostupné noviny a nenechával si ujít žádné rozhlasové ani televizní zprávy. Válka všechno zúží a zmenší. Válka uzavře prstenec kolem nejnmutnějšího, nejelementárnějšího, nejprimitivnějšího, a vše, co zůstane mimo něj, se zdá být filmově vzdálené, neskutečné, nedůležité, neexistující.

Po následujících deset let pro mě Srebrenica zůstala jedním z mnoha toponym balkánských zločinů, místních jmen, která byla tak často opakována, až se z nich staly floskule, a jak už to s floskulami bývá, nevěděl jsem o ní víc než základní minimum: Karadžićovo a Mladićovo vojsko pozabíjelo osm tisíc Bosňáků, mužů, civilistů i vojáků. O moc dál jsem ve znalosti problému nezašel. V té době mě zajímaly ty „naše“, chorvatské válečné zločiny – od konce roku 1996 nebo začátku roku 1997 do zániku týdeníku *Feral Tribune* v červnu 2008 jsem napsal desítky a desítky investigativních článků a reportáží o zločinech spáchaných chorvatskými jednotkami na srbských civilistech v Chorvatsku a na Bosňácích a Srbech v Bosně a Hercegovině. Bytostně jsem věřil a stále věřím v postoj šéfredaktora *Feralu* Viktora Ivančiće, explicitně vyjádřený v jeho knize *Tečka za U*, podle nějž „někdy není od věci, když přijmeme odvěkou hygienickou zásadu a ‚zameteme si před vlastním prahem‘“. „Ne jako příslušníci svého národa, ale jako svědci,“ píše Ivančić.

A pak se v červnu 2005 v Záhřebu objevil Emir Suljagić, novinář ze Sarajeva, o dva roky starší než já, který mezi léty 2002 a 2004 psal o soudních procesech u Mezinárodního tribunálu pro válečné zločiny v Haagu pro sarajevský časopis *Dani* a londýnský Institute

Beara: dokumentární román o genocidě ve Srebrenici

for War and Peace Reporting (IWPR). V rámci svého magisterského studia přijel na měsíční dobrovolnickou stáž do záhřebského sídla Chorvatského helsinského výboru pro lidská práva. Většinu toho měsíce jsme strávili v kanceláři korespondentů *Feral Tribune* a po záhřebských restauracích a pivnicích. Emir vyrůstal v Bratunci, kde mu v roce 1992 zahynul otec, ale většinu války prožil ve Srebrenici. Jistou dobu pracoval jako tlumočnický praporek UNPROFOR v Potočarech u Srebrenice. V Záhřebu a Londýně mu právě vyšla kniha *Pohlednice ze záhrobí*. O hromadných likvidacích spáchaných Srby po obsazení Srebrenice toho věděl opravdu hodně – ba více než kdo jiný, snad s výjimkou vyšetřovatelů a žalobců v Haagu, kteří pracovali na obviněních proti strůjcům a vykonavatelům genocidy. Emir byl osobně zainteresovaný, ale přitom inteligentní a dobrý novinář. Později se vydal do jiných vod.

„Hlavní byl Beara. Plukovník Beara. On byl mozkiem všeho,“ řekl mi u oběda Emir jednoho parného letního odpoledne roku 2005. Zřetelně si to vybavuji. Bylo to v restauraci Baltazar na záhřebském Kaptolu, jedli jsme krvavé bifteky. Do té chvíle jsem příjmení Beara nejspíš četl nebo slyšel v kontextu srebrenického krveprolití, ale nic víc. V roce 2002 byl obžalován haagským tribunálem. Mocenským orgánům v Bělehradu se vzdal nebo se musel vzdát v roce 2004, načež byl vydán do Haagu. Ve své nevědomosti jsem si myslel, že v celém příběhu o Srebrenici není důležitý nikdo jiný než generál Ratko Mladić a prezident Republiky srbské Radovan Karadžić a že všichni ostatní byli pouhými poskoky a anonymními vykonavateli. Nevím, jak k tomu došlo, ani proč se tak nestalo dříve, ale toho odpoledne pro mě najednou příjmení Beara získalo magnetickou přitažlivost. Přišlo mi takové melodické a graficky souměrné a jako každý horlivý fanoušek splitského Hajduku jsem mu přičítal značný význam – kvůli

Velkému Vladimirovi, legendárnímu brankáři Bearovi. Právě tehdy jsem začal poodhalovat příběh jeho jmenovce, plukovníka, potažmo kapitána bitevní lodi, Ljubiši Beary.

V prvních červencových dnech toho léta roku 2005 mi můj kamarád a nakladatel Ivica Pandžić daroval fotografickou monografii Tarika Samaraha *Srebrenica*. Umělecká hloubka a přesvědčivost té knihy na mě udělaly silný dojem. Zanedlouho jsem se s Tarikem Samarahem potkal v Záhřebu. Dlouze mi vyprávěl o tom, co všechno zažil, když fotografie pořizoval. Od čirého strachu a tíživé úzkosti po adrenalinové výlevy a záchvaty euforické energie, která ho poháněla až k nejzazším hranicím. Dokonce se prý fyzicky proměnil za ta léta, která zasvětil zkoumání genocidy ve Srebrenici a fotografickému, uměleckému výkladu skutečností s ní spjatých. Vyprávěl mi, že zhubl dvacet kilo a úplně tělesně zpustl, že se odcizil lidem a společnosti, ztratil kontakt s realitou. Žil v paralelním srebrenickém světě smrti a mlčení, snažil se porozumět a nějak se vyrovnat s hrůzou, do níž se ponořil. O pár let později, když jsem svůj vlastní život a myšlenky do značné míry zkoncentroval na těch několik červencových dní v Podriní roku 1995, tak jsem sám na sobě – a v sobě – pozoroval to, o čem mluvil Tarik Samarah. Fyzickou proměnu.

Dva nebo tři dny po záhřebském setkání s Tarikem jsem 9. nebo 10. července 2005 odjel do Srebrenice, abych u příležitosti desátého výročí genocidy napsal reportáž pro *Feral Tribune*. Cestoval jsem s kolegou a kamarádem z redakce Igozem Lasićem, který řídil, a s kolegy z jiných redakcí – Ljubici Letinićovou a Sašou Kosanovićem. Ty tři dny na cestě jsme se – alespoň z mého pohledu – všichni chovali neobvykle. Ať jsme mlčeli, nebo se bavili, hádali či smáli, každý z nás se nešikovně a těžkopádně snažil najít svůj způsob, jak se vyrovnat s tím nezměrným množstvím žalu, nepochopitelnosti a zběsilosti.

Beara: dokumentární román o genocidě ve Srebrenici

Později jsme se o té cestě nikdy nebavili. Pro mě ale byla – vedle smrti otce, zabití našich sousedů Fahrije a Samira Kozarićových v květnu 1992 v naší čtvrti a kopání hrobu pro kamaráda Stjepana Šapinu, který zahynul v chorvatsko-bosňácké válce v říjnu 1993 – dosud nejinenzivnějším zážitkem v mém životě. Jednou mě napadlo, že Igora, Ljubici a Sašu požádám, aby mi sepsali své vzpomínky na naši cestu, ale nakonec jsem si to rozmyslel. Báł jsem se totiž, že by se tak mohlo rozplynout nebo rozředit něco, co pro mě časem nabývá na významu v celé své neskutečnosti.

Po návratu ze Srebrenice jsem se nemohl dát dohromady. Byl jsem zmatený a ušaslý přívalem informací a obrazů, jemuž jsem byl během krátké doby vystaven. Věděl jsem teď o něco víc než měsíc před svou cestou do Srebrenice – tedy o něco víc než nic, přičemž i to málo bylo chaotické, neuspořádané a plytké. Samozřejmě jsem si to tehdy nepřipouštěl, a tak došlo k tomu, že jsem od léta 2005 do léta 2006 začínal hned podvkrát ambiciózně a s vervou psát román, nebo koncept románu, o genocidě ve Srebrenici. Nešlo mi to, výsledek prostě nestál za nic. Byl to pouhý sled nepřesvědčivých vět, drastických výjevů a patetických líčení. Konstrukce, kterou jsem bu- doval, pořád vyznívala jalově, předvídatelně, nepřirozeně, jako cíle- né vyvolávání povrchních reakcí v řadách soucitného a dojatého čte- nářstva. Když jsem psaní románu podruhé vzdal, tak jsem se musel smířit se skutečností, že o vraždění bosňáckých zajatců ze Srebrenice vlastně nevím nic víc, než že ti lidé byli pozabíjeni. Kromě toho vů- bec nic.

Nedokážu psát o něčem, co neznám. Buď o tom nemám co říct, nebo o tom nedokážu říct nic, co by neznělo jako povrchní fráze. Teh- dy jsem neměl možnosti, trpělivost ani čas, abych vše začal zkoumat od začátku, chronologicky, minutu po minutě, člověka po člověku,

lokalitu po lokalitě. Odrazovala mě i moje slabá znalost angličtiny. Ale věděl jsem, že je to ta jediná cesta, jak si udělat jakžtakž ucelený obrázek, jak se dozvědět vše, co se dozvědět dá, a teprve potom začít přemýšlet, jak z toho všeho vytvořit fikci, která bude hlubší a pravdivější, než je pravda, která promlouvá skrze suchopárná fakta.

Věděl jsem, že se musím snažit porozumět, i když se jedná o něco nepochopitelného, že se musím snažit proniknout do samotného srdce zločinu, do motivace těch, kdo nařizovali a prováděli likvidace. To byl základní předpoklad, abych napsal něco alespoň trochu přesvědčivého a autentického. Motivy či náznaky motivů jednotlivců se přitom mohly, ale nemusely, skrývat v nějaké zcela okrajové události, v nějaké zdánlivě nedůležité a zapadlé větě, v životopisném momentě, v náhodném setkání...

Nemůže být takovýto postup – dekonstrukce na elementární fakta, s nejasnou nadějí, že se tak podaří přiblížit motivaci zločinců – chápán a onálepkován jako racionalizace zločinu? V tomto případě genocidy? Či jako ještě něco zhoubnějšího než racionalizace téhož?

V následujících letech jsem si v podstatě nenechal ujít žádný text nebo pořad o srebrenickém masakru nebo plukovníku Bearovi, na který jsem narazil v novinách či na internetových stránkách. Dělal jsem si poznámky, zapamatoval fakta a postupně z mých příprav vyvstávaly fragmentární obrazy a pavučina vztahů. Čas od času mě popadaly týdenní nebo dvoutýdenní záchvaty frenetického pídění se po dokumentech, svědectvích, knihách, mapách, životopisech... Ukládal jsem si vše, na co jsem přišel, podtrhával, vypisoval to nejpodstatnější, sestavoval hesla, načrtával schémata a skici, doplňoval střípky do mozaiky. Až do chvíle, než mi došlo, že čím více střípků doplním, tím více jich schází. Zmožený a rozrušený jsem to pak každé na několik měsíců vzdal.

Mezitím jsem se náhodou i cíleně ubezpečoval, že ani lidé, s nimiž jsem byl v blízkém či vzdálenějším kontaktu, lidé, kteří pro mě tak či onak hodně znamenali, že ani oni nevědí skoro nic o tom, co se v polovině července 1995 odehrálo ve Srebrenici a okolních městečkách. Byla mezi nimi řada novinářů, vysokoškolských profesorů, intelektuálů, umělců, politických předáků, diplomatů, lidí s rozhledem. Avšak jen zřídka, opravdu zřídka věděl někdo z nich víc než základní fakta. A to, co věděl navíc, to bylo zpravidla scestné nebo nepodstatné, případně jedno i druhé zároveň.

„Co si myslíš, proč to udělali? Proč pozabíjeli všechny zajatce, které pochytili?“ ptal jsem se každého ze svých spolubesedníků, když nastalo jedno z těch období, kdy jsem byl posedlý dolováním údajů o dynamice genocidy. Obvykle se odmlčeli, na jejich tvářích se rozhostil výraz údivu nad tím, že se ptám na tak samozřejmou věc, načež vyřkli několik slov či vět, z nichž jsem vytušil, že si vlastně tuto otázku nikdy nepoložili, že o tom nikdy nepřemýšleli. Proč by ostatně měli? Vždyť jejich povrchní odpovědi na mou otázku ani nutně nemusely být pomýlené. Což mě zároveň povzbuzovalo i demotivovalo. Lidé sice vědí tak málo, ale nakonec třeba mé úporné pátrání a odhalování souvislostí stejně vyvrcholí poznatkem, k němuž někteří mí přátelé a známí dospěli jen tak, bez většího pohroužení do problému, jen tak, že si například zapamatovali ona slova generála Mladiće vyřčená do kamer 11. července 1995 ve Srebrenici: „Stojíme tu, 11. července roku 1995, v srbské Srebrenici. V předvečer dalšího velkého srbského svátku darujeme toto město srbskému národu. Konečně nadešla chvíle, abychom se po povstání proti dahijům pomstili Turkům na tomto území.“

Začátkem roku 2014 jsem si během dopisování jednoho krátkého románu zničehonic uvědomil, že jediný způsob, jak napsat něco

uceleného o Srebrenici, je dokumentarismus – buď zcela zbavený fikčních rysů, nebo s fikcí jako excesem, s románovými prvky zabudovanými hluboko do struktury textu a do vypravěčského přístupu. Moje fantazie asi konečně kapitulovala před mocnější silou toho, co se skutečně událo. Okamžitě jsem se pustil do skicování hrubých konceptů a do psaní prvních kapitol. Po nějakých deseti, patnácti dnech euforického třídění obrovského materiálu a nepřetržitého psaní dnem i nocí mě však jako obvykle přepadly pochybnosti o správnosti cesty, již jsem se vydal. A tak jsem vše znovu odložil stranou.

Potom se mi v září 2014 dostal do ruky chorvatský překlad románu vynikajícího současného španělského spisovatele Javiera Cercase *Anatomie jednoho okamžiku*.^{*} Shodou okolností jsem se tou dobou s Cercasem seznámil i osobně. Na prvních přibližně dvaceti stránkách jeho knihy, která pojednává o vojenském puči, respektive o pokusu o vojenský puč, k němuž došlo ve Španělsku 23. února 1981, jsem našel odpovědi na svá dilemata, pochyby i skepsi. Vlastně jsem tu našel vše, s čím jsem si sám dlouho lámal hlavu, ale zoufale jsem si to ani sám pro sebe nedokázal zformulovat do podoby, která by měla jistou logiku a řád a která by mě dostatečně motivovala ke psaní. Nadšeně, ale tentokrát pomaleji a pozorněji, jsem si ještě jednou přečetl těch úvodních dvacet stran. A pak jsem se soustředěněji a s tužkou v ruce znovu pustil do čtení celého románu.

„Sotva se najde spisovatel, který by někdy neokusil domýšlivý pocit, že si od něj svět žádá román.“

---

* Veškeré citace z knihy Javiera Cercase pocházejí z jejího českého vydání: Javier Cercas: *Anatomie jednoho okamžiku*. Přeložila Adriana Krásová. Praha: Prostor, 2018.

„Já jsem však nebyl historik, dokonce ani novinář, ale pouze spisovatel románů, takže jsem měl od reality povolení udělit si tolik licencí, kolik bylo třeba, protože román je žánr, který se realitě nezodpovídá, zodpovídá se pouze sobě.“

„Jestliže má román skrze fikci osvětlovat skutečnost a vnést geometrii a symetrii tam, kde vládne pouze neuspořádanost a nahodilost, neměl by vycházet z reality, a nikoli z fikce? Není zbytečné vršit na geometrii další geometrii a na symetrii další symetrii? Jestliže má román přemoci realitu tím, že ji znovu objeví, aby ji nahradil fikcí stejně přesvědčivou jako je skutečnost sama, není nezbytné skutečnost nejprve poznat, aby mohla být přemožena?“

„... pochopil jsem, že události 23. února v sobě nesou dramatickou sílu a takový symbolický význam, jaký žádáme od literatury, že ačkoliv jsem spisovatel románů, tentokrát pro mě realita znamená víc než fikce. Nebo že pro mě znamená příliš mnoho na to, abych ji chtěl znovu vynalézat a nahrazovat jinou realitou...“

Cercas rozptýlil většinu mých dilemat a umožnil mi, abych se na určitou dobu zbavil pocitů sklíčenosti a méněcennosti způsobených tím, že jsem léta nebyl schopen vyplodit něco, co by se v přesvědčivosti a dramatické tíži alespoň přiblížilo realitě: Ljubiša Beara, ještě včera vysoký důstojník Jugoslávské lidové armády, strážce a vyznavač bratrství a jednoty všech národů a národností donedávna existující Jugoslávie, zčistajasna zarytý Srb, vede a organizuje čtyřdenní nebo pětidenní vraždění několika tisíc bosňáckých zajatců, koordinuje největší hromadnou a etnicky motivovanou vraždu v Evropě od konce druhé světové války. Konečně jsem získal jistotu, respektive zdánlivou jistotu, nebo jsem si byl přinejmenším jistý tím, že mé pojetí psaní, mé pojetí vyprávění, mé pojetí románu přece jen není výsledkem neznalosti, neporozumění literatuře a snad ani

křečovitého šíření románové domény. Věděl jsem o spisovatelích, kteří se i před Cercasem pouštěli do dokumentaristického způsobu psaní románů. Nadchla mě například Capotova klasika *Chladnokrevně*, ale v tu konkrétní chvíli musela přijít *Anatomie jednoho okamžiku*, aby mi dodala vzpruhu a podnítila mě k činu, aby všechno přesně v danou chvíli dosedlo na své místo, tak jako nikdy předtím.

Když říkám všechno, mám na mysli i okolnosti, na něž jsem nemohl mít vliv a které jsem nemohl předvídat, když jsem začínal psát. Tento rukopis totiž dokončuji v atmosféře protimuslimské hysterie na Západě, v době kladení ostnatých drátů na hranice některých zemí odhodlaných bránit křesťanskou Evropu před muslimskou uprchlickou invazí, v ovzduší prakticky zlegalizovaného fašismu ve vztahu k muslimům, bez ohledu na to, čím je tato tragická historická regrese ospravedlňována. Fašismus ospravedlnit nelze.

Jenže pořád tu zůstávala jedna nezodpovězená věc. Nemůže být takovýto postup – dekonstrukce na elementární fakta s nejasnou nadějí, že se tak podaří přiblížit motivaci zločinců – chápán a onálepkován jako racionalizace zločinu? V tomto případě genocidy? Či jako ještě něco zhoubnějšího než racionalizace téhož? Připouštím, že může. A chápu, že je to pro mnohé lidi nepřijatelné, ba přímo nemyslitelné, aby se o těch, kdo vyprojektovali, zorganizovali a provedli srebrenický masakr, pojednávalo jako o lidech, aby se vyprávělo o jejich koníčcích, rodinném zázemí, slabostech a ctnostech. Literatura by se však zpronevěřila sama sobě, pokud by rezignovala na potřebu riskovat, a snažit se tak svými metodami a prostředky dospět k podstatě věci. Zdá se mi, že to může jenom literatura, která vylučuje jednorozměrnost a plytkost, a proto není povinna se nikomu ospravedlňovat nebo omlouvat, neboť – mimo jiné – „román je žánr, který se realitě nezodpovídá, zodpovídá se pouze sobě“.